ॐ

॥ काव्यप्रकाशाचमनम् ॥

(प्रथमाचामनम्)

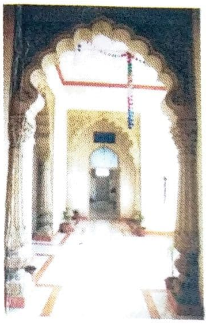

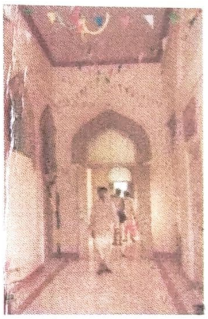

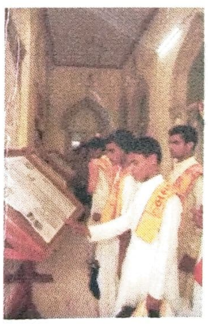

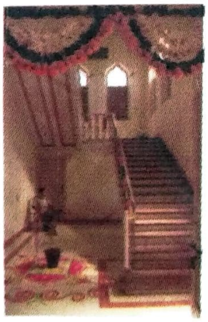

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी

वेरावलम् - गुजरातम्

॥ काव्यप्रकाशाचमनम् ॥

(प्रथमाचमनम्)

SHREE SOMNATH SANSKRIT UNIVERSITY
SSSU Library
VERAVAL

SHREE SOMNATH SANSKRIT UNIVERSITY
S.S.S.U.
LIBRARY
ACC. No.
14086
VERAVAL

प्रेरणामूर्तयः

श्रीकुलपतिवर्याः

प्रॉ. पङ्कज एल. जानीमहाभागाः

मार्गदर्शकाः

प्रधानाचार्याः

डॉ. नरेन्द्र एल. पण्ड्यामहाभागाः

लेखकौ

ललितः पटेलः - पङ्कजः रावलः च

(अध्यापकौ)

श्री सोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी- सञ्चालित-संस्कृत कॉलेज, वेरावलम्

प्रकाशनम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी

वेरावलम्

प्रकाशकः -

निर्देशकः

श्रीसोमनाथ संस्कृतयुनिवर्सिटी - वेरावलम्

कार्यालयः - राजेन्द्रभुवनरोड, वेरावलम् - ३६२ २६५.

जुनागढजनपदम् (गुजरात)

S S U-Library
Veraval
No: 24086
No :
: 50/-

SSSU LIBRARY
Computer Entry
Record ID 6785
Date of Entry 23/03/2018

प्रथमं संस्करणम् - २००८

प्रतयः –५००

मूल्यम् – ५०/-

मुद्रक :

एच. के. ओफसेट

S.S.S.U. LIBRARY ACC. No. 71086 VERAVAL

अनुक्रमणिका

* प्रस्तावना ०९
* साहित्यशास्त्रे सम्प्रदाया: ११
* आचार्यमम्मटस्य जीवनं समय: कृतय: च १५
* अथ काव्यप्रकाशे प्रथमोल्लास: २१
    - मङ्गलाचरणम् २१
    - काव्यस्य प्रयोजनानि २४
    - काव्यहेतु: २८
    - काव्यलक्षणम् ३१
    - काव्यभेदा: ३४
* अथ द्वितीयोल्लास: ३८
    - अर्थत्रयस्य व्यञ्जकत्वम् ४१
    - वाचकशब्दस्य स्वरुपम् (सङ्केतग्रह:) ४२
    - सङ्केतग्रहस्य विषय: उपाधिभेदात् चतुर्धा विभक्त: ४२
    - सङ्केतग्रहविषये विविधानि मतानि ४३
    - लक्षणाशक्ति: (लक्षणाव्यापार:) ४५
    - लक्षणा तेन षड्विधा (लक्षणाया: षट् प्रकारा:) ४६
    - मुकुलभट्टमतस्य उपादानलक्षणाया: उदाहरणद्वयस्य विवेचनम् ४७
    - लक्षणामूला व्यञ्जना ५०
    - अभिधामूला व्यञ्जना ५२
* अथ तृतीय उल्लास: ५५
    - आर्थीव्यञ्जनाया: दशप्रकारा: ५५
* अथ चतुर्थोल्लास: ५९
    - मम्मटोक्तरसस्वरुपम् (रस:) ६२
    - स्थायिभावा: ६२
    - विभावा: ६३
    - अनुभावा: ६३
    - व्यभिचारिभावा: ६४

- भट्टलोल्लटस्य रसोत्पत्तिवादः ६५
- आचार्यशङ्कुकस्य अनुमितिवादः । ६६
- भट्टनायकस्य भुक्तिवादः । ६७
- अभिनवगुप्ताचार्यस्य अभिव्यक्तिवादः । ६९
- रसस्य अलौकिकता ७१
- रसभेदाः ७३
- भावभेदाः ७३
- भावस्य लक्षणम् ८१
- संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-ध्वनेः भेदाः ८३
- व्यङ्ग्यध्वनेः चित्रम् (चार्ट) ८५

✻ **अथ पञ्चमोल्लासः** ८७

- व्यञ्जनायाः स्थापना (अपरिहार्यता) ९५
- लक्षणामूलध्वनौ व्यञ्जनायाः अनिवार्यता ९६
- अभिधामूलध्वनौ अर्थशक्तयुत्थे व्यञ्जनायाः अनिवार्यता ९७
- अभिहितान्वयवादे व्यञ्जना ९७
- अन्विताभिधानवादे व्यञ्जना ९८
- व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः अभिधया न शक्यते १००
- भट्टलोल्लटस्य पूर्वपक्षः १०१
- वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतिभेदः १०५
- व्यङ्ग्यार्थः लक्षणायाः विषयः अपि न १०७
- व्यङ्ग्यार्थ अनुमानस्य विषयः न ११०
- महिमभट्टस्य अनुमानस्य खण्डनम् १११

✻ **अथ षष्ठोल्लासः** ११३

======

।। शुभाशंसनम् ।।

''देवस्य पश्यकाव्यं न ममार न जीर्यति''

केवलं परमात्मन: काव्यं वैदिकसाहित्यम् एव न हि प्रत्युत् तत्संकेतेन लौकिक-संस्कृतकाव्येन सह तत्सिद्धान्तप्रतिपादकं काव्यशास्त्रमपि निरन्तरं जीवति यदि यत्न: सदैव क्रियते। तद्रक्षणाय अभ्यास अपेक्षित: वर्तते। अन्यत् च कथनीयम् अस्ति यत् प्राप्तं ज्ञानं तु कस्यचित् जनस्य तस्यैव स्वान्त: सुखाय भवति परन्तु प्रकाशितं ज्ञानं लोकसुखाय अपि भवति। श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालय: पाठ्यपुस्तकानां लेखनाय सदैव अत्रस्थान् विदुष: प्रेरयति; येनास्माकं छात्राणाम् अध्ययेन सौविध्यम् जायेत। अस्यैव फलमस्ति यत् अद्य श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्रथमे दीक्षान्तस्य अवसरे कतिपयानां पाठ्यपुस्तकानाम् अन्येषामपि सन्दर्भग्रन्थानं प्रकाशनं भवति। एतत् प्रकाशनं विलोक्य हर्षो मे जायते। अस्याम् एव श्रृंखलायां एतदपि ''काव्यप्रकाशाचमनम्'' काव्यशास्त्रीयं पुस्तकं आचार्यकक्षाया: (साहित्यस्य) छात्राणां कृते **श्री ललितभाई पटेल**-महोदयेन तथा च **श्री पङ्कजभाई रावल** महोदयेन यत् संपादितम् वर्तते - तस्य प्रकाशनं विलोक्य प्रसन्नता मयि जायते, अत्र प्रथमुल्लासप्रभृति-षष्ठतमोल्लासगता: काव्यप्रकाशस्य विषया: छात्राणाम् उपयोगाय सरल-शैल्यां निरुपिता: वर्तन्ते। अस्य सफलतायै कामनां कुर्वन् अहं अस्य ग्रन्थस्य निर्देशकमहोदयानां कृते तथा च सम्पादकानां कृते वर्धापनं, शुभाशंसनम् च ददामि।

''वेद: स्वस्ति''

-प्रॉ. पङ्कज एल. जानी
कुलपतिश्री

प्रस्तावना

कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः वाग्देवतावरैः।
काव्यप्रकापीयूषं वहतु मे सदा हृदि॥

आचार्यभरतात् प्रारब्धा साहित्यशास्त्रधारा कविराजजगन्नाथपर्यन्त-अजस्त्र-प्रवाहिता आसीत्। तत्र गङ्गारुपा काश्मीरी-परम्परा तथा च यमुनारुपा मालवपरम्भ्परा। तत्रापि काव्य-प्रकाशः पवित्रनिर्झरवत् लब्धप्रतिष्ठितः ग्रन्थः। वाग्देवतावतार-ध्वनि पुनः-प्रतिष्ठापक-राजानकमम्मटाचार्येण रचितः काव्यप्रकाशः दुर्गमः तथापि साहित्यशास्त्रज्ञानाय एकम् प्रस्थानम्। काव्यप्रकाशस्य टीकाकारेण महेश्वरभट्टाचार्येण उक्तम् -

काव्यप्रकाशस्य कृता गृहे गृहे
टीकास्तथाप्येष तथैव दुर्गमः।

व्याकरणशास्त्रे यद् स्थानं पतञ्जलिना रचित-महाभाष्यस्य, वेदान्ते यद् स्थानं शङ्कराचार्येण रचितशारीरिकभाष्यस्य च तद् स्थानं साहित्यशास्त्रे मम्मटकृतकाव्यप्रकाशस्य प्रतिष्ठितम्। वाग्देवता वता-रश्रीमम्मटभट्टप्रणीतः काव्यप्रकाशोऽयम् अलङ्कारशास्त्रग्रन्थेष्वेकतमो निबन्धः। साहित्यशास्त्रस्य सर्वेऽपि विषयाः प्राय अत्र प्रतिपादिताः। एतस्य ग्रथस्य उपरि ब्रह्वयो टीकाः संवृताः। प्रायः भारते सर्वेषु विश्वविद्यालयेषु अयं ग्रन्थः आचार्यशास्त्रिपरीक्षासु पाठ्यते। अतः बालानां सुखबोधाय पठनयोग्यं एकं सन्दर्भसाहित्यं सरल-संस्कृतमाध्यमेन अस्माभिः प्रकाशनीयम् इति निर्णयः कृतः। यदा अहं

कक्षायां काव्यप्रकाशं पाठयामि स्म तदा मया चिन्तितं यद्-केन प्रकारेण छात्राः ग्रन्थं सम्यग् अवगच्छेयुः ? केन प्रकारेण मया पाठनीयम् ? केन प्रकारेण च मम पाठनं रसमयं भवेत् ? इति।

तेषां प्रश्नानां समाधानाय अत्र प्रायः सर्वेऽपि विषयाः सरलया सरसया च मया चर्चिताः। विदुषां कृते एषः यत्नः न, अपि तु अनेन काव्यप्रकाशाचमनेन विद्यार्थिनाम् उपकारः भविष्यति इति आशास्महे। क्व काव्यप्रकाशग्रन्थः क्व चाल्पविषया मतिः मम। काव्यप्रकाशाचमनं कर्तुं कुत्रापि एतस्य दुर्गमग्रन्थस्य विचारान् प्रकटीकर्तुं व्युत्पत्तिन्यूनतया यदि दोषाः अभविष्यन् तर्हि तान् दूरीकृत्य क्षन्तव्यो अहम्।

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य **कुलपतिश्री पङ्कज एल. जानी** महाभागेभ्यो धन्यवादान् वितरामि, येषां प्रेरणयाऽध्यापनादि-विविध-कार्यव्यग्रोऽपि अस्य पुस्तकस्य लेखने संलग्नोऽभवम्। **आचार्य डॉ. नरेन्द्र एल. पण्ड्या** महाभागेभ्य अपि धन्यवादान् प्रयच्छामि, येषां मार्गदर्शनेन गूढाः विषयाः अपि स्फुटीभूताः। संस्कृतस्यगुरुपदे स्थित्वाऽपि वर्तते सङ्गणकक्षेत्रे येषां महतीगतिः तान् **श्रीकालिदासठाकर**वर्यान् धन्यावादान् समर्पयामि यैः झटिति समयानुगुणं मुद्रणं सम्पादितम्। सरस्वत्याः कृपा सदा विलसेत् इत्याशया इत्युक्त्वा विरमामि।

– लेखकौ

ललितपङ्कजौ

***